

मुंबई येथील उच्च न्यायालयात.

नागपूर खंडपीठ, नागपूर

2024 चा फौजदारी अर्ज (एपीएल) क्रमांक 1472

नंदकिशोर शंकरलाल त्रिवेदी

वय 57 वर्षे, व्यवसाय: वकील,

रा. 3 अ, पुष्पम सीएचएस लि.

तिसरा मजला 6, के.डी.रोड

विलेपार्ले पश्चिम, मुंबई - 400 056

(आरोपी क्रमांक 23).

.... अर्जदार

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य,

पोलिस स्टेशन ऑफिसरमार्फत,

पोलीस स्टेशन शहर कोतवाली,

अमरावती, ता.व जि.अमरावती.

... प्रतिवादी

सह

2024 चा फौजदारी अर्ज (एपीएल) क्रमांक 1503

सुबोध चंददयाल भंडारी,

वय : 58 वर्षे, व्यवसाय: चार्टर्ड अकाउंटंट,

रा. 1202, एरियाना

अॅक्रोपोलिस 2, देवनार,

मुंबई-400 088

.... अर्जदार

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य,
पोलिस अधीक्षकांच्या माध्यमातून,
शहर कोतवाली पोलिसस्टेशन.

... प्रतिवादी

श्री पी. आर. अग्रवाल , 2024 च्या एपीएल क्रमांक 1472 मधील अर्जदाराचे वकील श्री
आर. आर. व्यास, 2024 च्या एपीएल क्रमांक 1503 मधील अर्जदाराचे वकील श्री सी.
ए. लोखंडे, राज्याचे एपीपी .

कोरम : जी. ए. सानप, जे.

दिनांक : 18.12.2024 _

तोंडी निर्णय :

1 हे दोन्ही अर्ज मुख्य न्यायदंडाधिकारी, अमरावती (पुढे 'विद्वान सीजेएम' म्हणून संबोधले जाते) यांच्या फाईलवर प्रलंबित असलेल्या 2002 च्या नियमित फौजदारी खटला क्रमांक 847 मधून उद्भवतात. 2024 च्या फौजदारी अर्ज क्रमांक 1472 मधील अर्जदाराला (पुढे 'आरोपी क्रमांक 23' म्हणून संबोधले जाते) आरोपी क्रमांक 23 म्हणून आणि 2024 च्या फौजदारी अर्ज क्रमांक 1503 मधील अर्जदारास (पुढे 'आरोपी क्रमांक 22' म्हणून संबोधले जाते) आरोपी क्रमांक 22 म्हणून घोषित केले आहे. आरोपी क्रमांक 23 ने आरोपमुक्तीसाठी केलेला अर्ज विद्वान सरन्यायाधीशांनी दिलेल्या 24.06.2024 च्या आदेशानुसार फेटाळण्यात आला. या आदेशाला आव्हान देणारी आरोपी क्रमांक 23

ने दाखल केलेली पुनरीक्षण 11.07.2024 रोजी फेटाळण्यात आली. विद्वान सीजेएम यांनी 22.07.2024 रोजी आरोपी क्रमांक 23 विरुद्ध आरोप निश्चित केले.

2 आरोपी क्रमांक 23 ने आदेशाला आव्हान दिले आहे. त्यांचा आरोपमुक्तीचा अर्ज तसेच आरोप निश्चित करण्याचे आदेश फेटाळले. आरोपी क्रमांक 22 विरुद्ध 01.07.2024 रोजी आरोप निश्चित करण्यात आले. आरोपी क्रमांक 22 ने प्रामुख्याने दोन कारणांवरून या आरोपाला आव्हान दिले आहे. एक म्हणजे आरोप निश्चित करण्यापूर्वी त्याला सुनावणीची संधी देण्यात आली नाही आणि दुसरे म्हणजे आरोपी क्रमांक 22 वर आरोप निश्चित करण्यासाठी कोणतेही पुरावे नाहीत, कारण हा वाद निव्वळ दिवाणी स्वरूपाचा आहे. या पार्श्वभूमीवर या दोन्ही अर्जांचा निपटारा या सामायिक निर्णय व आदेशाद्वारे करण्यात येत आहे.

3 पार्श्वभूमी तथ्ये:

आरोपी क्रमांक 22 आणि आरोपी क्रमांक 23 मेसर्स होम ट्रेड लिमिटेडचे संचालक डॉ. 2002 च्या रेग्युलर क्रिमिनल केस नंबर 847 मध्ये 23 आरोपी आहेत. अमरावती पीपल्स को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड (आता कॉसमॉस को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड) चे संचालक व अधिकारी यांच्याविरुद्ध भारतीय दंड संहितेच्या कलम 34 सह कलम 406, 409, 420, 468 आणि कलम 34 अन्वये दंडनीय गुन्ह्यांसाठी विभागीय सहनिबंधक, सहकारी संस्था- लेखापरीक्षण, अमरावती विभाग श्री. बाबाराव जनाराव बिहाडे यांनी 15.05.2002 रोजी अमरावती शहर कोतवाली पोलिस स्टेशन, अमरावती

येथे दाखल केलेल्या अहवालाच्या आधारे गुन्हा दाखल करण्यात आला आहे. (पुढे 'बँक' म्हणून संबोधले जाते), मेसर्स गिल्टेज मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस लिमिटेड, मुंबई (पुढे 'द गिल्टेज लिमिटेड' म्हणून संबोधले जाते) आणि मेसर्स सेंच्युरी डीलर्स प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई (पुढे 'सेंच्युरी डीलर्स' म्हणून संबोधले जाते) चे अध्यक्ष श्री. केतन सेठ यांनी अहवालात म्हटले आहे की, बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यात पहिला व्यवहार 15.01.2002 रोजी झाला होता. या करारानुसार, बँक गिल्टेज लिमिटेडला सरकारी सुरक्षा 'जीओआय 10.70% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2020' विकणार होती. या सिक्युरिटीची एकूण अंकित किंमत रु.4,00,00,000/- (फक्त चार कोटी रुपये) होती. करारानुसार विक्रीचा विचार तडजोडीच्या तारखेस रु.10,34,333.33 च्या व्याजासह रु.4,60,00,000/- (फक्त चार कोटी साठ लाख रुपये) बँकेने गिल्टेज लिमिटेडला 15 दिवसांच्या आत ही सुरक्षा देण्याचे मान्य केले होते. या करारानुसार गिल्टेज लिमिटेड 4,70,34,333.33 रुपयांच्या विक्रीचा विचार करण्याऐवजी गव्हर्नमेंट सिक्युरिटी 'जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017' खरेदी करेल, असे मान्य करण्यात आले. त्याची एकूण अंकित किंमत रु.4,04,35,866.67 होती. ठरल्याप्रमाणे गिल्टेज लिमिटेडला जीओआय 8.07% शासकीय साठा 2017 पंचेचाळीस दिवसांत बँकेकडे वितरित करावे लागले. गिल्टेज लिमिटेडने 65,98,466.66 रुपये फरकाची रक्कम बँकेला भरली. सिक्युरिटी जीओआय 10.70% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2020 गिल्टेज लिमिटेडला वितरित केले गेले. गिल्टेज लिमिटेड, करार असूनही, बँकेला सिक्युरिटी

म्हणजेच जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 वितरित करण्यात अपयशी ठरली. दुसरा व्यवहार बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यात 28.02.2002 रोजी झाला. या करारानुसार बँकेने 5,50,00,000/(केवळ पाच कोटी पन्नास लाख रुपये) अंकित मूल्याच्या सरकारी रोखे गिल्टेज लिमिटेडला 6,40,32,347.48 रुपयांना विकायचे होते. 15 दिवसांच्या आत ते गिल्टेज लिमिटेडला देण्यात येणार होते. गिल्टेज लिमिटेडने विक्रीचा विचार करण्याऐवजी रु.5,50,00,000/- अंकित मूल्य असलेल्या सरकारी सिक्युरिटीज खरेदी करण्याचे मान्य केले आणि त्यानंतर पंचेचाळीस (45) दिवसांच्या आत बँकेला वितरित केले. ठरल्याप्रमाणे गिल्टेज लिमिटेडने 60,76,097.48 रुपये फरकाची रक्कम बँकेला भरली.

4 अहवालात असा आरोप करण्यात आला होता की, संचालक गिल्टेज लिमिटेड आणि सेंच्युरी डीलर्सच्या संचालकांशी संगनमत करून बँक व पदाधिकाऱ्यांनी बँकेच्या सहमतीनुसार सरकारी रोखे दिले नाहीत. संगनमताने त्यांनी बँकेचे 9,70,00,000/- रुपयांचे (केवळ नऊ कोटी सत्तर लाख रुपये) नुकसान केले आहे.

5 या अहवालात होम ट्रेड लिमिटेड आणि त्याच्या पदाधिकाऱ्यांची नावे नाहीत. मात्र बँकेला सिक्युरिटीज देण्यासाठी गिल्टेज लिमिटेडने पहिल्या व्यवहाराच्या अनुषंगाने होम ट्रेड लिमिटेडसोबत करार केल्याचे तपासात समोर आले आहे. करारपत्रात नमूद

केल्याप्रमाणे हा व्यवहार 'प्रमुख ते प्रमुख' तत्त्वावर होता. अशा प्रकारे, होम ट्रेड लिमिटेड एक 'मुख्य विक्रेता' होता आणि गिल्टेज लिमिटेड सुरक्षेचा 'मुख्य खरेदीदार' होता. या व्यवहारानुसार होम ट्रेड लिमिटेडला गिल्टेज लिमिटेडला सिक्युरिटीज डिलिव्हरी करायची होती. होम ट्रेड लिमिटेडने गिल्टेज लिमिटेडशी करार करूनही गिल्टेज लिमिटेडला सिक्युरिटीज दिल्या नाहीत. गिल्टेज लिमिटेड, सेंच्युरी डीलर्स लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड या बँकेच्या पदाधिकाऱ्यांनी आपल्या समान हेतूने फसवणूक, विश्वासघात आणि फसवणुकीचा गुन्हा केला. गुन्ह्याच्या तपासाची परिणती दोषारोपपत्र दाखल करण्यात झाली.

6 होम ट्रेड लिमिटेडचे संचालक आरोपी क्रमांक 23 यांनी होम ट्रेड लिमिटेडने आणि पर्यायाने त्यानेही कोणताही गुन्हा केलेला नाही; असा युक्तिवाद करत आरोपमुक्तीसाठी अर्ज केला . बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कोणताही करार झाला नाही. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराचा बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील सुरुवातीच्या कराराशी काहीही संबंध नव्हता. बँकेने गिल्टेज लिमिटेड, सेंच्युरी डीलर्स आणि होम ट्रेड लिमिटेड विरोधात दिवाणी दावा दाखल केला होता. सुरुवातीला हा खटला फेटाळण्यात आला. मात्र अपिलात निर्णय व हुकूम रद्द करून गिल्टेज लिमिटेडला पहिल्या व्यवहारासाठी जबाबदार धरण्यात आले आणि सेंच्युरी डीलर्स लिमिटेडलाही दुसऱ्या व्यवहारासाठी जबाबदार धरण्यात आले. या न्यायालयाचे

खंडपीठ (कोरम : ए. एस. चांदूरकर आणि पुष्पा व्ही. गनेडीवाला, जे.जे.) यांनी 2010 च्या प्रथम अपील क्रमांक 361 (अमरावती पीपल्स को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. व्ही/एस. मे. गेलटेडेज मॅनेजमेंट लिमिटेड आणि इतर मध्ये 07.04.2021 रोजी निर्णय घेतला) बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कराराची गोपनीयता नसल्याचा निष्कर्ष नोंदविला आणि म्हणून त्यांना सिक्युरिटीज किंवा सिक्युरिटीजचे अंकित मूल्य बँकेला देण्यास जबाबदार धरले गेले नाही.

7 पुढे असे सादर केले जाते की अपयशामुळे गिल्टेज लिमिटेडला सिक्युरिटीज देण्यासाठी होम ट्रेड लिमिटेडने पुणे स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये होम ट्रेड लिमिटेड विरोधात लवादाची कारवाई दाखल केली होती. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराची गोपनीयता 'जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017' या सुरक्षिततेच्या संदर्भात होती. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील करार प्रिन्सिपल टू प्रिन्सिपल तत्त्वावर होता. होम ट्रेड लिमिटेड मुख्य विक्रेता होता आणि गिल्टेज लिमिटेड मुख्य खरेदीदार होता. या लवादाच्या कार्यवाहीत होम ट्रेड लिमिटेडला 16,89,04,938.96 रुपयांची रक्कम भरण्याचे आदेश 20.01.2003 रोजी देण्यात आले. बँकेने होम ट्रेड लिमिटेडला मालमत्ता किंवा तारण दिलेले नाही, असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील व्यवहार निव्वळ नागरी स्वरूपाचा होता. हा खरेदी-विक्रीचा करार होता. गिल्टेज लिमिटेड

आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराची नोट बनावट दस्तऐवज असू शकत नाही; असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे. होम ट्रेड लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेडच्या पदाधिकाऱ्यांना विनाकारण फौजदारी खटल्यात ओढण्यात आले आहे. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या नागपूर खंडपीठाने 2010 च्या प्रथम अपील क्रमांक 361 मध्ये होम ट्रेड लिमिटेड आणि आरोपी क्रमांक 22 व 23 यांची पूर्णपणे निर्दोष मुक्तता केली आहे. होम ट्रेड लिमिटेड आणि बँक यांच्यात कराराची गोपनीयता नसल्यामुळे ते बँकेला कोणतीही रक्कम देण्यास जबाबदार नाहीत; असे खंडपीठाने म्हटले होते. असे मानले गेले की कराराची खाजगीता गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड दरम्यान होती आणि म्हणूनच गिल्टेज लिमिटेडला होम ट्रेड लिमिटेडविरुद्ध खटला चालविण्याचा अधिकार असेल. बँक, गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कोणताही त्रिपक्षीय करार झाला नाही. दिवाणी न्यायालयाचा निर्णय फौजदारी न्यायालयाला बंधनकारक आहे; असा युक्तिवाद केला जातो. विद्वान सीजेएम या सर्व बाबींचा विचार करण्यात अपयशी ठरले आहेत आणि त्यांनी आरोपमुक्तीचा अर्ज फेटाळला आहे.

8 आरोपी क्रमांक 22 च्या म्हणण्यानुसार आरोप निश्चित करण्यापूर्वी त्याला सुनावणीची संधी देण्यात आली नाही. आपला युक्तिवाद मांडण्याची संधी न देता आरोप निश्चित करण्यात आले. आरोपी क्रमांक 22 च्या म्हणण्यानुसार कारवाईचा रोजनामा पाहता सुनावणी झाली नसल्याचे दिसून येते. आरोपी क्रमांक 22 ने पुढे असा

युक्तिवाद केला आहे की, रेकॉर्डवरील सामग्री त्याच्यावरील आरोप निश्चित करण्यासाठी पुरेशी नाही. होम ट्रेड लिमिटेडचे ते संचालक होते. या फौजदारी प्रकरणात होम ट्रेड लिमिटेडला आरोपी करण्यात आलेले नाही. आरोपी क्रमांक 22 ने आरोपी क्रमांक 23 चा युक्तिवाद स्वीकारला आहे.

9 अर्जदारांच्या वकिलांनी सांगितले की, बँकेने होम ट्रेड लिमिटेडला कोणतीही मालमत्ता किंवा तारण दिलेली नाही. बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कोणताही करार झाला नाही. बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यात आणि सॅच्युरी डीलर्सबरोबर च्या दुसऱ्या व्यवहारासंदर्भात कराराची गोपनीयता होती. विद्वान वकिलांनी सादर केले की, गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात 22.01.2002 रोजी 'जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017'या सुरक्षा खरेदीसाठी 4,00,00,000/(केवळ चार कोटी रुपये) अंकित मूल्याचा करार झाला होता. होम ट्रेड लिमिटेड विरोधात गिल्टेज लिमिटेडने कोणताही अहवाल किंवा तक्रार केलेली नाही; असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. फौजदारी खटल्याचा विषय असलेल्या या दोन व्यवहारांसंदर्भात बँकेने दाखल केलेल्या दिवाणी खटल्यात गिल्टेज लिमिटेड आणि सॅच्युरी डीलर्स यांना डिक्रीची रक्कम भरण्यास जबाबदार धरण्यात आले होते; असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिलेल्या निकालात होम ट्रेड लिमिटेड आणि त्याच्या पदाधिकाऱ्यांना गिल्टेज लिमिटेड आणि सॅच्युरी डीलर्स यांच्यासमवेत डिक्रीची रक्कम

भरण्यासाठी संयुक्तपणे आणि अनेकदा जबाबदार धरण्यात आले नव्हते. होम ट्रेड लिमिटेड आणि बँक यांच्यात कराराची गोपनीयता नाही; असे खंडपीठाने म्हटले होते. या कराराची गोपनीयता गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात होती आणि त्यामुळे गिल्टेज लिमिटेडला होम ट्रेड लिमिटेडविरुद्ध खटला चालवावा लागेल; असे खंडपीठाने म्हटले आहे; याकडे वकिलांनी लक्ष वेधले. होम ट्रेड लिमिटेड आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील करार बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील करारापेक्षा स्वतंत्र आणि वेगळा आहे, असे विद्वान वकिलांनी पुढे सांगितले. या कराराचा भंग झाल्याने गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडविरोधात पुणे स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये लवादाची कारवाई दाखल केली होती. 22.01.2002 रोजीच्या या करारात लवादाचे कलम होते. पक्षकारांमध्ये कायदेशीररित्या लागू करण्याजोगा करार आहे; असे मानून हा निवाडा मंजूर करण्यात आला आहे. त्यामुळे गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराचे दस्तऐवज खोटे दस्तऐवज म्हणता येणार नाही; असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. बँकेने होम ट्रेड लिमिटेडला कोणतीही मालमत्ता हस्तांतरित केली नसल्याचे सादर करण्यात आले आहे. होम ट्रेड लिमिटेडला बँकेशी करार करण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता आणि म्हणूनच होम ट्रेड लिमिटेडच्या सांगण्यावरून गिल्टेज लिमिटेडने बँकेशी केलेल्या कोणत्याही वचनबद्धतेचे पालन करण्याचा प्रश्नच उद्भवणार नाही. होम ट्रेड लिमिटेडच्या सांगण्यावरून बँकेचे चुकीचे नुकसान करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची फसवणूक किंवा चुकीची माहिती देण्यात आली नाही. या

निवाड्यानुसार 16 कोटी 89 लाख 4 हजार 938.96 रुपयांची रक्कम देण्यास होम ट्रेड लिमिटेडला जबाबदार धरण्यात आल्याने होम ट्रेड लिमिटेडला चुकीचा फायदा झाला असे म्हणता येणार नाही. या सर्व बाबींचा विचार करण्यात विद्वान सरन्यायाधीश अपयशी ठरले आहेत, असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील दिवाणी वाद फौजदारी कायद्याच्या कचाट्यात आणला गेला आहे. दिवाणी न्यायालयाचा निर्णय फौजदारी न्यायालयाला बंधनकारक असल्याने आरोपी क्रमांक 22 व 23 निर्दोष सुटण्यास पात्र आहेत; असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. फसवणुकीचा गुन्हा आणि विश्वासघाताचा गुन्हा एकत्र येऊ शकत नाही; असा युक्तिवाद अभ्यासू वकिलांनी केला. हे गुन्हे एकमेकांच्या विरोधी आहेत; असा युक्तिवाद केला जातो. या युक्तिवादाला पाठिंबा मिळवण्यासाठी दिल्ली रेस क्लब (1940) लिमिटेड आणि इतर विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर खटल्यातील निर्णयावर अवलंबून ठेवण्यात आले आहे¹.

10 श्री. सी. ए. लोखंडे यांनी सादर केले की, तपासादरम्यान होम ट्रेड लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेडच्या संचालकांचा सहभाग सिद्ध करण्यासाठी पुरेसे पुरावे गोळा करण्यात आले आहेत. 'होम ट्रेड लिमिटेड'च्या वतीने आरोपी क्रमांक 22 आणि 23 ने अनेक कागदपत्रांवर स्वाक्षरी केली होती. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड

यांच्यातील व्यवहार बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील सुरुवातीच्या व्यवहारापासून वेगळा करता येणार नाही; असे एपीपीने सादर केले. आयपीसीच्या कलम 34 च्या मदतीने होम ट्रेड लिमिटेड आणि त्याच्या पदाधिकाऱ्यांना पहिल्या व्यवहारात केलेल्या विश्वासघाताबद्दल खटल्याला सामोरे जावे लागेल; असे एपीपीने सादर केले. विद्वान एपीपीने सादर केले की या टप्प्यावर त्यांचा युक्तिवाद ग्राह्य धरण्यासाठी कोणतेही प्रकरण तयार करण्यात आलेले नाही. विद्वान एपीपीने सादर केले की, आरोप निश्चित करण्याच्या टप्प्यावर, न्यायालयाला मर्यादित हेतूसाठी सामग्रीची छाननी करावी लागेल. सामग्रीचे सखोल विश्लेषण करण्यास परवानगी नाही. हे अर्ज फेटाळण्यात यावेत; असे विद्वान एपीपीने सादर केले.

11 हे सुरुवातीलाच सांगणे आवश्यक आहे की त्याआधी आरोप निश्चित करताना आरोपी क्रमांक 23 ने आरोपमुक्तीसाठी अर्ज केला होता. विद्वान सरन्यायाधीशांनी त्यांचा आरोपमुक्तीचा अर्ज फेटाळून लावला आहे. या आदेशाविरोधात त्यांनी दाखल केलेली पुनरीक्षणही 11.07.2024 रोजी फेटाळण्यात आली. त्याच्यावर 22.07.2024 रोजी आरोप निश्चित करण्यात आले आहेत. आरोपमुक्तीसाठी अर्ज आरोपी क्रमांक 22 ने केला नव्हता. आरोप निश्चितीच्या टप्प्यावर त्यांचे म्हणणे ऐकले गेले नाही, ही त्यांची प्रमुख तक्रार आहे. आरोपी क्रमांक 22 चा असा युक्तिवाद आहे की त्याचे प्रकरण आरोपी क्रमांक 23 च्या प्रकरणासारखेच आहे; तो होम ट्रेड लिमिटेडचा पदाधिकारी

आहे आणि त्यामुळे त्याने आरोप निश्चितीच्या टप्प्यावर दोषमुक्तीसाठी त्याने चांगले सादरीकरण केले असते. आरोपी क्रमांक 22 ने आरोपी क्रमांक 23 ने उपस्थित केलेल्या आधाराप्रमाणेच आधार उभा केला आहे. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांना केवळ एका व्यवहाराशी संबंधित होते ते म्हणजे सुरक्षा खरेदी 'जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017'. कराराची तारीख 22.01.2002 त्यांच्यात प्रमुख ते प्रमुख तत्वावर चर्चा झाली. या व्यवहारात बँक पक्षकार नव्हती. हा करार स्वतंत्र आणि बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील करारापेक्षा वेगळा होता.

12. अहवाल दाखल केल्यानंतर बँकेच्या वतीने सिक्युरिटीज डिलिव्हरीसाठी किंवा पैसे वसूल करण्यासाठी दिवाणी खटला दाखल करण्यात आला होता. या खटल्यात गिल्टेज लिमिटेड, सॅच्युरी डीलर्स आणि होम ट्रेड लिमिटेड हे प्रमुख प्रतिवादी होते. हा खटला कनिष्ठ न्यायालयाने फेटाळून लावला होता. बँकेने उच्च न्यायालयात 2010 चा क्रमांक 361 क्रमांकाचे पहिले अपील दाखल केले. उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिनांक 07.04.2021 च्या निर्णय व आदेशाद्वारे अपिलावर निर्णय दिला आणि गिल्टेज लिमिटेड आणि सॅच्युरी लिमिटेड ला बँकेचा दावा पूर्ण करण्यासाठी जबाबदार ठरवले. बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कराराची गोपनीयता नसल्याचे सांगून होम ट्रेड लिमिटेड आणि त्याच्या संचालकांवर कोणतीही जबाबदारी

टाकण्यात आली नाही. उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की बँकेने दिनांक 15.01.2002 रोजी व्यवहार केला होता. सिक्युरिटी विक्रीसाठी प्रतिवादी क्रमांक 1 (गिल्टेज लिमिटेड) ते म्हणजे, भारत सरकारचा 10.70% सरकारी स्टॉक 2020 किंमत रु.4,00,00,000/- (फक्त चार कोटी रुपये) आहे. 28.02.2002 रोजी गिल्टेज लिमिटेडला सिक्युरिटीज वितरित करण्यात आल्या. गिल्टेज लिमिटेडने 65,98,466.66 रुपये फरकाची रक्कम बँकेला भरली. खंडपीठाने म्हटले की, करारानुसार 'जीओआय 10.70% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2020' आणि 'जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017' बँकेला देण्यात गिल्टेज लिमिटेड अपयशी ठरले. 28.02.2002 रोजीचा व्यवहार बँकेने गिल्टेज लिमिटेड आणि सेंच्युरी डीलर्स यांच्याशी 5,50,00,000/- रुपये (केवळ पाच कोटी पन्नास लाख रुपये) अंकित मूल्याच्या सिक्युरिटीजच्या विक्रीसाठी केला होता; असेही खंडपीठाने म्हटले आहे. 07.03.2002 रोजी गिल्टेज लिमिटेडला या सिक्युरिटीज वितरित करण्यात आल्या. गिल्टेज लिमिटेडने 60,76,097.48 रुपये फरकाची रक्कम भरली. गिल्टेज लिमिटेड आणि सेंच्युरी डीलर्स यांना ठरल्याप्रमाणे बँकेला सिक्युरिटीज देण्यात अपयश आल्याचे खंडपीठाने म्हटले आहे. 15.01.2002 व 28.02.2002 रोजीचे व्यवहार सिक्युरिटीजच्या खरेदी-विक्रीचे स्वरूपाचे होते; सिक्युरिटीजची देवाणघेवाण नव्हे; असा स्पष्ट निकाल खंडपीठाने नोंदविला आहे. या न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की मुख्य व्यवहार बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यात झाला होता आणि म्हणूनच बँकेला सुरक्षा जीओआय

8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 वितरित करण्याची जबाबदारी एकट्या गिल्टेजची होती. असे दिसून आले आहे की गिल्टेज लिमिटेडने प्रतिवादी क्रमांक 5 (होम ट्रेड लिमिटेड) कडून सुरक्षा जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 खरेदी करण्याचा प्रयत्न केला असेल; परंतु बँकेला त्याची चिंता नव्हती. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील हा विषय होता. गिल्टेज लिमिटेडने बँकेकडून सिक्युरिटी जीओआय 10.70% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2020 ची डिलिव्हरी घेतल्यानंतर आणि 65,98,466.66 रुपयांच्या फरकाची रक्कम बँकेला भरल्यानंतर बँकेला सिक्युरिटी जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 वितरित करण्यास कायदेशीररित्या बांधील होते. या उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने स्पष्टपणे निरीक्षण नोंदवले आहे की, ट्रायल कोर्टाने चुकीचे म्हटले आहे की गिल्टेज लिमिटेडने फरकाची रक्कम बँकेला भरली होती आणि सिक्युरिटी जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 चा विचार होम ट्रेड लिमिटेडला केला होता, त्यामुळे त्याला जबाबदार धरता येणार नाही. गिल्टेज लिमिटेडला सिक्युरिटी जीओआय 8.07% गव्हर्नमेंट स्टॉक 2017 न दिल्याबद्दल होम ट्रेड लिमिटेड विरुद्ध स्वतःच्या उपायांचा पाठपुरावा करावा लागेल; कारण प्रतिवादी क्रमांक 5 (होम ट्रेड लिमिटेड) शी बँकेकडे त्या संदर्भातील कराराची कोणतीही गोपनीयता नव्हती. माझ्या मते या शोधावर प्रकाश टाकता येणार नाही. पहिल्या अपीलातील निकाल कनिष्ठ न्यायालयासमोर सादर करण्यात आला. या आदेशावरून लक्षात येते की, कनिष्ठ न्यायालय याचा योग्य विचार

करण्यात अपयशी ठरले आहे. माझ्या मते पहिल्या अपीलातील या निर्णयाचा आरोपी क्रमांक 22 आणि 23 वरील फौजदारी खटल्याच्या तुलनेत महत्त्वपूर्ण परिणाम होईल.

13 हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की खटल्यातील वादपत्र सुधारित असे होते आणि फौजदारी खटला सुरू करण्यासंदर्भातील तरतुदींचा समावेश करण्यात आला होता. खंडपीठाने पहिल्या अपिलावर निर्णय देताना बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यातील व्यवहार सरकारी सिक्युरिटीजच्या खरेदी-विक्रीसाठी असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. पुढे असे निदर्शनास आले आहे की, दिवाणी खटल्यातील दायित्व संभाव्यतेच्या प्राबल्यतेवर ठरवावे लागते. पुरावे आणि संभाव्यता लक्षात घेता, संभाव्यतेच्या जोरावर होम ट्रेड लिमिटेडला जबाबदार धरण्यात आले नाही. या संदर्भात गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात 22.01.2002 रोजी झालेल्या कराराच्या कायदेशीर परिणामांचा विचार करणे आवश्यक आहे. गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडकडून सिक्युरिटी खरेदी केली होती. होम ट्रेड लिमिटेडच्या वतीने हा करार आरोपी क्रमांक 23 याने केला होता. आरोपी क्रमांक 22 हा या करारात सहभागी नव्हता. आरोपी क्रमांक 23 नेही कंपनीच्या वतीने या करारावर स्वाक्षरी केली, वैयक्तिक क्षमतेने नव्हे. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराचा दस्तऐवज आरोपपत्राचा भाग आहे. या टप्प्यावर मर्यादित हेतूसाठी या दस्तऐवजाचे अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की तो सरकारी सिक्युरिटीजच्या खरेदी-विक्रीचा शेवटचा करार होता. आरोपपत्राचा

भाग असलेल्या या दस्तऐवजाचा अभ्यास केल्यावर हे स्पष्ट होते की, मर्यादित हेतूने हा सरकारी सिक्युरिटीजच्या खरेदी-विक्रीचा करार होता. गिल्टेज लिमिटेडने आरोप केला आहे की, या करारानुसार 45 दिवसांच्या आत गव्हर्नमेंट सिक्युरिटी देण्यात आली नाही. त्यानंतर गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडविरुद्ध सिक्युरिटीज डिलिव्हरी साठी किंवा रक्कम वसुलीसाठी पुणे स्टॉक एक्स्चेंज लिमिटेडमध्ये लवादाची कारवाई दाखल केली. अखेर दिनांक 20.01.2003 च्या निर्णयान्वये लवादाच्या कार्यवाहीचा निर्णय घेण्यात आला. या निवाड्याची प्रत विद्वान सरन्यायाधीश, अमरावती यांच्यासमोर ठेवण्यात आली. प्रथम अपिलावर निर्णय देताना खंडपीठाने या पुरस्काराचाही विचार केला आहे. संबंधित निरीक्षणे प्रथम अपीलाच्या निर्णयाच्या परिच्छेद क्रमांक 14 वरून पाहता येतील. होम ट्रेड लिमिटेड ही रक्कम देण्यास किंवा सिक्युरिटीज देण्यास संयुक्तपणे आणि अनेकदा जबाबदार असल्याचा बँकेचा युक्तिवाद हाताळताना ही निरीक्षणे नोंदविण्यात आली आहेत. पहिल्या अपीलातील या निकालाची प्रत विद्वान सरन्यायाधीशांसमोर ठेवण्यात आली होती. विद्वान सरन्यायाधीशांनी या निर्णयाची दखल घेतली; मात्र त्यावर विचार करण्यात अपयश आल्याचे दिसून येते. या निकालाचा परिच्छेद 14 खाली दिलेला आहे:

‘14. फिर्यादीने 30.04.2002 रोजी प्रतिवादी क्रमांक 1 ला प्रदर्शन क्रमांक

192 वर नोटीस बजावून सिक्युरिटी नंबर 2 किंवा त्याचे मूल्य व्याजासह

देण्याची मागणी केली. या संदर्भात प्रतिवादी क्रमांक 1 व 2 यांनी या भूमिकेचा पुनरुच्चार करीत त्यांच्या कायदेशीर सल्लागारांनी पाठविलेल्या उत्तर नोटीस-प्रदर्शन 216 चा आधार घेतला आहे. पीडब्ल्यू 2-प्रदर्शन 281 च्या उलटतपासणीत प्रतिवादी क्रमांक 1 आणि 2 च्या वतीने असे सुचविण्यात आले होते की पहिल्या व्यवहारांतर्गत वादीने प्रतिवादी क्रमांक 1 ला सुरक्षा क्रमांक 1 विकायचे होते आणि त्या बदल्यात सिक्युरिटी नंबर 2 खरेदी करायचे होते. पीडब्ल्यू 2 ने हे योग्य असल्याचे मान्य केले. प्रतिवादी क्रमांक 1 आणि 2 ने अशी भूमिका घेतली होती की प्रतिवादी क्रमांक 1 घाऊक कर्ज बाजाराचा सदस्य नाही आणि म्हणून त्याने प्रतिवादी क्रमांक 5 कडून सिक्युरिटी नंबर 2 घेतला आहे. पीडब्ल्यू 2 ने कबूल केले की प्रतिवादी क्रमांक 1 ने प्रतिवादी क्रमांक 5 ला सुरक्षा क्रमांक 2 ची विक्री रक्कम दिली होती आणि प्रतिवादी क्रमांक 5 ला वादीला सुरक्षा क्रमांक 2 पुरविण्याचे निर्देश दिले होते. तपासादरम्यान प्रतिवादी क्रमांक 5 ने फिर्यादीला सिक्युरिटी नंबर 2 पुरवला नसल्याचे समोर आले होते, अशी कबुलीही त्यांनी दिली. प्रतिवादी क्रमांक 5 ने सुरक्षा क्रमांक 2 देण्याच्या वचनबद्धतेचे पालन करण्यास टाळाटाळ केली होती. हे देखील दिसून आले आहे की प्रदर्शन 389 मध्ये प्रतिवादी क्रमांक 1 ने सुरू केलेल्या लवाद प्रक्रियेतील एकमेव लवादाने 20.01.2003 रोजी प्रतिवादी क्रमांक 5 ला निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे 12

सिक्युरिटीज वितरित करण्याचे किंवा प्रतिवादी क्रमांक 1 ला 16,89,04,938.96 रुपयांची रक्कम देण्याचे निर्देश दिले होते. प्रतिवादी क्रमांक 5 ने आपले लेखी निवेदन दाखल केले नसले तरी प्रतिवादी क्रमांक 5(अ) ने स्पष्ट आरोप फेटाळून लावले आणि सांगितले की त्याने 25.04.2002 रोजी प्रतिवादी क्रमांक 5 कंपनीच्या संचालकपदाचा राजीनामा दिला होता. प्रतिवादी क्रमांक 5(ब) यांनीही खटल्याचा दावा पूर्ण करण्याची जबाबदारी नाकारली.'

14 वरील निरीक्षणे अतिशय समर्पक आहेत. अंतिम निवाड्याचा आधार 22.01.2002 रोजीचा करार असल्याचे या निवाड्यातून दिसून येईल. हा होम ट्रेड लिमिटेडकडून सिक्युरिटीज खरेदीचा करार असल्याचे गिल्टेज लिमिटेडचे लवादासमोर प्रकरण होते. म्हणूनच गिल्टेज लिमिटेडने पुनरुच्चार केला की हा एक वैध आणि कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य करार आहे. होम ट्रेड लिमिटेडला 16,89,04,938.96 रुपयांची रक्कम भरण्याचे निर्देश देत हा करार अंतिम आदेशाचा आधार बनविण्यात आला. हा पुरस्कार होम ट्रेड लिमिटेडच्या संचालक आणि पदाधिकाऱ्यांच्या विरोधात नसून होम ट्रेड लिमिटेडच्या विरोधात देण्यात आला आहे. या पुरस्काराचे अवलोकन केल्यास लक्षात येईल की होम ट्रेड लिमिटेडला देयकासाठी जबाबदार धरण्यात आले होते. गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडकडून विविध

सिक्युरिटीज खरेदीच्या टेबलच्या वरिष्ठ क्रमांक 1 वर कराराचा विषय असलेली सुरक्षा आहे. माझ्या मते आयपीसीच्या कलम 468 अन्वये आरोप निश्चित करताना विद्वान सरन्यायाधीशांनी या बाबीचा विचार करणे आवश्यक होते.

15 आयपीसीच्या कलम 463 मध्ये फसवणुकीची व्याख्या करण्यात आली आहे. फसवणुक प्रामुख्याने खोटा दस्तऐवज किंवा रेकॉर्ड तयार करणे होय. कलम 464 मध्ये खोटी कागदपत्रे तयार करण्याची व्याख्या करण्यात आली आहे. कलम 464 उद्धृत करण्याची गरज आहे. त्यात असे लिहिले आहे:

‘464 खोटा दस्तऐवज तयार करणे - [एखाद्या व्यक्तीने खोटे दस्तऐवज किंवा खोटी इलेक्ट्रॉनिक नोंद केली असे म्हटले जाते-

पहिला – जो अप्रामाणिकपणे किंवा फसवणुकीने

(अ) दस्तऐवज किंवा दस्तऐवजाचा काही भाग बनवतो, स्वाक्षरी करतो, सील करतो किंवा अंमलात आणतो;

(b) कोणतीही इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड किंवा कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डचा काही भाग बनवते किंवा प्रसारित करते;

(c) कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डवर कोणतीही इलेक्ट्रॉनिक स्वाक्षरी चिकटवते;

(d) दस्तऐवजाची अंमलबजावणी किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वाक्षरीची सत्यता दर्शविणारे कोणतेही चिन्ह बनवते,

असा दस्तऐवज किंवा त्याच्या दस्तऐवजाचा काही भाग, इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड किंवा [इलेक्ट्रॉनिक स्वाक्षरी] एखाद्या व्यक्तीच्या अधिकाराद्वारे किंवा ज्याच्या अधिकाराद्वारे बनविली गेली आहे, स्वाक्षरी केली गेली आहे, सील केली गेली आहे, प्रेषित केली गेली आहे किंवा चिकटविली गेली आहे असे मानण्याच्या हेतूने; किंवा

दुसरं म्हणजे - जो कायदेशीर अधिकार नसताना, बेईमानीने किंवा फसवणुकीने, रद्द करून किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे दस्तऐवज किंवा इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड स्वतः किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीने बनवल्यानंतर, अंमलात आणल्यानंतर किंवा चिकटवल्यानंतर, मग ती व्यक्ती अशा बदलाचे वेळी जिवंत असो किंवा मृत असो; किंवा

तिसरे - अप्रामाणिकपणे किंवा फसवणुकीने एखाद्या व्यक्तीला दस्तऐवज किंवा इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डवर स्वाक्षरी करणे, सील करणे, अंमलात आणणे किंवा बदलणे किंवा कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डवर आपली [इलेक्ट्रॉनिक स्वाक्षरी] चिकटविण्यास भाग पाडणारी व्यक्ती मनाच्या अस्वस्थतेमुळे किंवा

नशेच्या कारणास्तव किंवा त्याच्यावर केलेल्या फसवणुकीमुळे त्याला दस्तऐवजातील मजकूर किंवा इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड किंवा बदलाचे स्वरूप माहित नाही.】’

16 खोटा दस्तऐवज बनवण्याची ही व्याख्या कायम ठेवणे लक्षात घेता आरोपी क्रमांक 22 आणि 23 वरील आरोप दाखल घेण्यास पात्र आहेत. या कलम 464 चे सरळ वाचन केल्यावर हे स्पष्ट होते की पक्षकारांनी आणि त्यांच्यात केलेला वैध करार हा बनावट दस्तऐवज म्हणता येणार नाही. 22.01.2002 रोजीचा हा करार बनावट असल्याची कोणतीही तक्रार गिल्टेज लिमिटेडने केलेली नाही. खरं तर गिल्टेज लिमिटेडने पुनरुच्चार केला आहे की हा कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य करार होता आणि त्याच आधारावर लवादाची कार्यवाही सुरू करण्यात आली आणि या प्रक्रियेत होम ट्रेड लिमिटेडच्या विरोधात निकाल देण्यात आला. माझ्या मते आरोप निश्चित करण्याच्या टप्प्यावर प्रथमदर्शनी या वस्तुस्थितीचा विचार करण्यात विद्वान न्यायाधीश अपयशी ठरले आहेत .

17 या पार्श्वभूमीवर विभागीय निबंधक, सहकारी संस्था यांनी शहर कोतवाली पोलिस ठाणे अमरावती येथे दाखल केलेल्या अहवालाची जाहिरात करणे योग्य ठरेल. हा अहवाल पाहिल्यास मुख्य आरोप गिल्टेज लिमिटेड आणि सॅच्युरी डीलर्स वर करण्यात

आल्याचे दिसून येईल. बँकेने होम ट्रेड लिमिटेडसोबत कोणताही व्यवहार किंवा करार केल्याचे या अहवालात कुठेही नमूद करण्यात आलेले नाही. होम ट्रेड लिमिटेड किंवा आरोपी क्रमांक 22 व 23 यांनी कोणत्याही प्रकारे चुकीची माहिती दिली किंवा बँकेची फसवणूक केली; असेही नमूद करण्यात आले नाही. या गुन्ह्याच्या तपासादरम्यान गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात झालेला स्वतंत्र करार तपास अधिकाऱ्याच्या निदर्शनास आला. संपूर्ण आरोपपत्रात तपास अधिकाऱ्याने बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कोणताही थेट व्यवहार किंवा करार झाल्याचे कुठेही नमूद केलेले नाही. वरील संदर्भात आरोपपत्रातील आरोपी क्रमांक 22 वरील विशिष्ट आरोपांचा विचार करणे आवश्यक ठरेल. आरोपी क्रमांक 22 च्या बाबतीत असे नमूद करण्यात आले होते की, बँकेकडून रु.5,50,00,000/- मिळाल्यानंतर त्याने सिक्युरिटी 'गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया 10% बाँड्स, 2014' क्युपनरेटला विकले आणि 10% जीओआय 2014 ची सिक्युरिटी व्हॅलिअंट कॅपिटल्स सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेडला विकली. कॉन्ट्रॅक्ट नोटवर आरोपी क्रमांक 22 ची स्वाक्षरी होती. बँकेचे असे नाही की होम ट्रेड लिमिटेडने आपले सरकारी सिक्युरिटीज विकले. बँक आणि गिल्टेज लिमिटेड यांच्यात कराराची गोपनीयता होती. त्यामुळे बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात थेट व्यवहार झाल्याचा निष्कर्ष तपास अधिकाऱ्यांनी काढल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

18 आरोपी क्रमांक 23 बाबत असे म्हटले होते की, बँकेने गिल्टेज लिमिटेडला अंकित मूल्याच्या 10.70% जीओआय 2020 ची विक्री केली. 22.01.2002 च्या करारानुसार गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडकडून सिक्युरिटीज खरेदी करण्यास सहमती दर्शविली. या करारावर आरोपी क्रमांक 23 याने स्वाक्षरी केली होती. केतन सेठ नावाचे गिल्टेज लिमिटेडचे संचालक आणि संजय हरीश अग्रवाल नावाचे होम ट्रेड लिमिटेडचे संचालक यांच्यात झालेल्या करारानुसार होम ट्रेड लिमिटेड थेट बँकेला सिक्युरिटीजची विक्री करेल; असा निर्णय घेण्यात आला होता. कंपनीच्या वतीने आरोपी क्रमांक 23 ने करारावर स्वाक्षरी केली. हा करार 22.01.2002 चा बनावट करार असल्याचे ही नमूद करण्यात आले.

19 या टप्प्यावर हे लक्षात घेतले पाहिजे की तेथे बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील कराराची खाजगीता असे काहीच नव्हते. हे पैसे किंवा सिक्युरिटीज होम ट्रेड लिमिटेडकडे सोपवण्यात आल्याचे बँकेचे प्रकरण नाही. कराराच्या विपरीत होम ट्रेड लिमिटेड बँकेला सिक्युरिटीज किंवा पैसे देण्यात अपयशी ठरल्याचेही बँकेच्या बाबतीत नाही. बँकेने संपूर्ण असा युक्तिवाद केला की कराराची गोपनीयता गिल्टेज लिमिटेडकडे आहे. फसवणुकीच्या पैलूचा विचार करताना, मी पाहिले आहे की गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांनी आणि त्यांच्यात केलेला दस्तऐवज एक वैध आणि कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य करार होता. तो वैध आणि कायदेशीर करार असल्याचे

लवादाने मान्य केले. माझ्या मते या पार्श्वभूमीवर गैरव्यवहार आणि फसवणुकीच्या आरोपांची दखल घेणे गरजेचे आहे. काही तथ्ये अधोरेखित करण्यापूर्वी या निर्णयाचा विचार करणे आवश्यक आहे. दिल्ली रेस क्लब आणि इतर वि. उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणात माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने विश्वासघात आणि फसवणुकीच्या गुन्ह्यातील फरक स्पष्ट केला आहे. या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी परिच्छेद क्रमांक 24 ते 30 समर्पक ठरेल. तेच खाली काढले आहेत.

गुन्हेगारी विश्वासघात आणि फसवणूक यांच्यातील फरक

24. या न्यायालयाने एस. डब्ल्यू. पलानीकर आणि इतर, वि. बिहार राज्य आणि इतर. (2002) 1 एससीसी 241 मध्ये नोंदवलेल्या गुन्ह्यात विश्वासघाताचा गुन्हा (कलम 406 आयपीसी) म्हणजेच फसवणुकीचा गुन्हा (कलम 420) तयार करण्यासाठी आवश्यक घटकांमधील फरक स्पष्ट केला आहे. संबंधित निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे :-

‘9. फौजदारी विश्वासघात होण्यासाठीचे घटक पुढीलप्रमाणे : (1)

एखाद्या व्यक्तीकडे मालमत्तेवर कोणतेही प्रभुत्व सोपविणे, (2)

त्या व्यक्तीने (अ) अप्रामाणिकपणे त्या मालमत्तेचा गैरवापर करणे

किंवा स्वतःच्या वापरात रूपांतरित करणे; किंवा (ब)

अप्रामाणिकपणे त्या मालमत्तेचा वापर करणे किंवा त्याची विल्हेवाट लावणे किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीला जाणीवपूर्वक त्रास देणे (1) अशा ट्रस्टची विल्हेवाट लावण्याची पद्धत ठरविणाऱ्या कायद्याच्या कोणत्याही निर्देशाचे उल्लंघन करणे, (2) अशा ट्रस्टच्या निर्वहनास स्पर्श करून केलेल्या कोणत्याही कायदेशीर कराराचे.

10) फसवणुकीच्या गुन्ह्याचे घटक पुढीलप्रमाणे : (1) एखाद्या व्यक्तीला फसवून फसवे किंवा बेईमान प्रलोभन दिले जावे, (2) (अ) अशा प्रकारे फसवलेल्या व्यक्तीला कोणतीही मालमत्ता कोणत्याही व्यक्तीला देण्यास प्रवृत्त केले जावे किंवा कोणतीही व्यक्ती कोणतीही मालमत्ता राखून ठेवेल अशी संमती द्यावी; किंवा (ख) अशा प्रकारे फसवलेल्या व्यक्तीला जाणीवपूर्वक असे काही करण्यास प्रवृत्त केले जावे किंवा वगळण्यास प्रवृत्त केले जावे जे तो करणार नाही किंवा वगळणार नाही जर तो अशी फसवणूक झाला नसेल; आणि 3) (2)(ब) अंतर्गत समाविष्ट प्रकरणांमध्ये, चूक करण्याची कृती अशी असावी ज्यामुळे शरीर, मन, प्रतिष्ठा

किंवा मालमत्तेत प्रेरित व्यक्तीचे नुकसान किंवा हानी होण्याची शक्यता असते.'

25. वरील गोष्टींवरून लक्षात येते की, विश्वासघात (कलम 406 आयपीसी) आणि फसवणुकीच्या (कलम 420 आयपीसी) गुन्ह्यांमध्ये विशिष्ट घटक असतात.

विश्वासघात (कलम 406 आयपीसी) सिद्ध करण्यासाठी :-

1) मालमत्तेवर मालमत्तेचे किंवा अधिपत्यावाली व्यक्तीकडे सोपवले जाणे आवश्यक आहे, आणि

2) सोपवलेली व्यक्ती :-

ए. बेईमानीने मालमत्तेचा गैरवापर किंवा स्वतःच्या वापरात रूपांतरित करणे, किंवा

बी. बेईमानीने मालमत्तेचा वापर किंवा विल्हेवाट लावणे किंवा जाणूनबुजून इतर कोणत्याही व्यक्तीला त्रास देणे जेणेकरून त्याचे उल्लंघन होईल:

i. ट्रस्ट ची अंमलबजावणी कोणत्या पद्धतीने केली जाते हे ठरविणारे कायद्याचे कोणतेही निर्देश; किंवा

- ii. विश्वासाच्या निर्वहनाला स्पर्श करणारा कायदेशीर करार (पाहा: एस.डब्ल्यू.पी. पळनिटकर (उपरोल्लेखित)).

त्याचप्रमाणे भादंवि कलम 420 अन्वये गुन्ह्याच्या संदर्भात आवश्यक घटक

पुढीलप्रमाणे :-

- 1) खोटी किंवा दिशाभूल करणारी मांडणी करून किंवा इतर कृतीकरून किंवा चुकवून कोणत्याही व्यक्तीची फसवणूक;
 - 2) फसवणुकीने किंवा अप्रामाणिकपणे कोणत्याही व्यक्तीला कोणतीही मालमत्ता वितरित करण्यास प्रवृत्त करणे, किंवा
 - 3) कोणतीही व्यक्ती कोणतीही मालमत्ता राखून ठेवेल आणि शेवटी त्या व्यक्तीला जाणीवपूर्वक असे काही करण्यास किंवा वगळण्यास प्रवृत्त करेल; जे तो करणार नाही किंवा वगळणार नाही. (पाहा: हरमनप्रीत सिंग अहलुवालिया विरुद्ध पंजाब राज्य, (2009) 7 एससीसी 712 : (2009) सीआर.एल.जे. 3462 (एससी))
26. शिवाय वरील दोन्ही कलमांत फसवणुकीचा हेतू किंवा अप्रामाणिक हेतू असणे आवश्यक आहे आणि फसवणुकीच्या बाबतीत तो सुरुवातीपासूनच असणे आवश्यक आहे.

27. आमच्या मते तक्रारीचे साधे वाचन वर नमूद केलेल्या वरीलपैकी कोणतेही घटक स्पष्ट करण्यात अपयशी ठरते. पोलिस तसेच खालील न्यायालयांच्या मनातील कायद्याचा गंभीर गैरसमज दूर करण्याच्या उद्देशाने आपण एवढेच म्हणू शकतो की, आयपीसीच्या कलम 405 अन्वये परिभाषित केलेला विश्वासघाताचा गुन्हा आरोपीने केला आहे, मग त्याच श्वासात असे म्हणता येणार नाही की आरोपीने आयपीसीच्या कलम 415 मध्ये परिभाषित आणि स्पष्ट केल्याप्रमाणे फसवणुकीचा गुन्हा देखील केला आहे; जो आयपीसीच्या कलम 420 अंतर्गत दंडनीय आहे.

28. विश्वासघाताच्या प्रत्येक कृतीमुळे फसवणुकीच्या कृत्यात फेरफार केल्याचा पुरावा असल्याशिवाय विश्वासघाताचा फौजदारी गुन्हा होऊ शकत नाही. विश्वासघाताच्या कृत्यात दिवाणी चूक असते ज्याच्या संदर्भात ती व्यक्ती दिवाणी न्यायालयात नुकसानभरपाईसाठी उपाय शोधू शकते; परंतु अपराधी मनासह कोणत्याही विश्वासघातामुळे फौजदारी खटला देखील सुरू होतो. हरिप्रसाद चमरिया विरुद्ध बिशुन कुमार सुरेखा आणि इतर या खटल्यात (1973) 2 एससीसी 823 मध्ये खालीलप्रमाणे सुनावणी झाली आहे.

4. आम्ही अपीलकर्त्यांच्या वतीने माहेश्वरी यांचे म्हणणे ऐकले आहे आणि आमचे मत आहे की कलम 420 दंड संहिता, 1860 अंतर्गत प्रतिवादींविरुद्ध कोणताही गुन्हा दाखल करण्यात आलेला नाही. सध्याच्या अपिलाच्या हेतूने, आम्ही असे गृहीत धरू की अपीलकर्त्याने तक्रारीत केलेले तथ्याचे विविध आरोप योग्य आहेत. तो भत्ता दिल्यानंतरही तक्रारीत कलम 420 दंड संहिता, 1860 अन्वये प्रतिवादींनी कोणताही गुन्हा केल्याचे उघड होत नसल्याचे दिसून येते. अर्जदाराने रु.35,000/- दिले त्यावेळी प्रतिवादींचा बेईमान किंवा फसवणुकीचा हेतू होता; हे दर्शविणारे तक्रारीत काहीही नाही. प्रतिवादींनी अपीलकर्त्याला फसवून रु.35,000/- देण्यास प्रवृत्त केले; असे सांगण्यासारखे काहीही नाही. पुढे अपीलकर्त्यांच्या बाबतीत असे नाही की निवेदन केले गेले होते; प्रतिवादींना तेच खोटे असल्याचे माहित होते. त्यानंतर प्रतिवादींनी अपीलकर्त्याला द्रांग ट्रान्सपोर्ट कॉर्पोरेशनचा मालक असल्याचे दाखवून देईल आणि डिसेंबर महिन्यात त्याला हिशोब ही देईल या वचनाचे पालन केले नाही; ही वस्तुस्थिती फसवणुकीच्या गुन्ह्यासाठी प्रतिवादींवर दिवाणी जबाबदारी निर्माण करू शकते.'

29. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर फसवणूक आणि बेईमान हेतूचे प्रकरण व्यवहाराच्या सुरुवातीपासूनच सुरू होते. परंतु फौजदारी विश्वासघाताच्या बाबतीत जी व्यक्ती जंगम मालमत्तेचा ताबा घेते आणि ती कायदेशीररित्या प्राप्त करते; परंतु ती बेकायदेशीरपणे टिकवून ठेवते किंवा कराराच्या अटींविरुद्ध स्वतःच्या वापरात रूपांतरित करते; तेव्हा प्रश्न असा आहे की अशा प्रकरणात धारण अप्रामाणिक हेतूने आहे की नाही; या धारणेत गुन्हेगारी विश्वासघात किंवा केवळ दिवाणी दायित्व समाविष्ट आहे की नाही हे प्रत्येक प्रकरणाच्या तथ्यांवर अवलंबून असेल.

30. निव्वळ कराराचा भंग आणि विश्वासघात आणि फसवणुकीचा गुन्हा यातील फरक स्पष्ट आहे. फसवणुकीच्या बाबतीत प्रलोभनाच्या वेळी आरोपीचा हेतू काय आहे? हे तपासून पाहिले पाहिजे; जे नंतरच्या वर्तनावरून ठरवले जाऊ शकते. परंतु त्यासाठी नंतरचे वर्तन ही एकमेव कसोटी नसते. केवळ करारभंगामुळे फसवणुकीचा किंवा अप्रामाणिक हेतू व्यवहाराच्या सुरुवातीपासून म्हणजेच गुन्हा घडल्याचे सांगितल्यापासून फसवणुकीचा फौजदारी खटला दाखल होऊ शकत नाही; त्यामुळे हा हेतूच गुन्ह्याचा सारांश आहे. तर फौजदारी विश्वासघातासाठी मालमत्ता आरोपीकडे सोपवलेली असावी किंवा त्यावर त्याचे प्रभुत्व असावे. ज्या मालमत्तेच्या संदर्भात

विश्वासघाताचा गुन्हा करण्यात आला आहे; ती एकतर आरोपीव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तीची मालमत्ता असावी किंवा त्यातील लाभदायक हितसंबंध किंवा मालकी इतर कोणत्याही व्यक्तीची असावी. आरोपीने ती मालमत्ता अशा दुसऱ्या व्यक्तीच्या विश्वासावर ठेवली पाहिजे. गुन्हा म्हणजे विश्वासघात आणि फसवणुकीच्या गुन्ह्यात अप्रामाणिक हेतूचा समावेश असला तरी ते मूलभूत संकल्पनेत परस्पर अनन्य आणि भिन्न आहेत. गुन्हेगारी विश्वासघात आणि फसवणूक यात फरक आहे. फसवणुकीसाठी खोटे किंवा दिशाभूल करणारे सादरीकरण करताना म्हणजे स्थापनेपासूनच गुन्हेगारी हेतू आवश्यक असतो. फौजदारी विश्वासघातात केवळ सोपविण्याचा पुरावा पुरेसा असतो. अशा प्रकारे गुन्हेगारी विश्वासघात झाल्यास, गुन्हेगारास कायदेशीररित्या मालमत्तेची जबाबदारी सोपविली जाते आणि त्याने त्याचा अप्रामाणिकपणे गैरवापर केला. तर फसवणुकीच्या बाबतीत गुन्हेगार एखाद्या व्यक्तीला कोणतीही मालमत्ता वितरित करण्यासाठी फसवून किंवा बेईमानीने प्रवृत्त करतो. अशा स्थितीत दोन्ही गुन्हे एकाच वेळी एकत्र येऊ शकत नाहीत.’

20 माझ्या मते आरोपी क्रमांक 23 ने केलेल्या आरोपमुक्तीच्या अर्जावर निर्णय घेताना आणि आरोपी क्रमांक 22 विरुद्ध आरोप निश्चित करताना विद्वान सरन्यायाधीश या निश्चित कायदेशीर स्थितीचा विचार करण्यात अपयशी ठरले आहेत. या प्रकरणात

बँक आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात कराराची गोपनीयता होती; असे बँकेच्या बाबतीत नाही. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यातील व्यवहार हा सिक्युरिटीज खरेदीचा करार होता. कराराचे कागदपत्र बनावट दस्तऐवज आहे असे म्हणता येणार नाही. बँकेने होम ट्रेड लिमिटेडला जंगम मालमत्ता हस्तांतरित केली नव्हती. होम ट्रेड लिमिटेड विरोधात बँकेची कोणत्याही प्रकारची तक्रार नाही. गिल्टेज लिमिटेडने लवादाची कार्यवाही दाखल करून करारांतर्गत वाद सोडविण्याचा उपाय अवलंबला. गिल्टेज लिमिटेडने होम ट्रेड लिमिटेडकडून विश्वासघात किंवा फसवणुकीची कोणतीही तक्रार दाखल केली नाही. गिल्टेज लिमिटेड आणि होम ट्रेड लिमिटेड यांच्यात करार झाला होता. 22.01.2002 रोजीच्या कराराचे उल्लंघन झाल्यास गिल्टेज लिमिटेड ही वस्तुनिष्ठ परिस्थितीत पीडित व्यक्ती ठरली असती. त्यामुळे माझ्या मते आरोपी क्रमांक 22 व 23 यांच्यावरील आरोप निश्चित करताना त्यांच्यावरील या खटल्याच्या मूळाचा विचार करण्यात आला नाही. विद्वान सरन्यायाधीशांनी प्रथम अपीलात या न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिलेल्या निर्णयाचा विचार करणे आवश्यक होते. दिवाणी न्यायालयाचा निर्णय फौजदारी न्यायालयाला बंधनकारक आहे. आरोपी क्रमांक 22 आणि 23 यांची भूमिका विचारात घेता; वरील मान्य केलेल्या तथ्यांच्या अनुषंगाने विद्वान सरन्यायाधीशांनी त्यांच्यावरील आरोप निश्चित करणे योग्य नव्हते. विशेष म्हणजे फौजदारी प्रकरणात होम ट्रेड लिमिटेडला आरोपी करण्यात आलेले नाही. आरोपी क्रमांक 22 व 23 हे संचालक असल्याने त्यांच्यावर कारवाई करण्यात आली आहे.

पहिल्या अपिलावर निर्णय देताना खंडपीठाने ही बाबही हाताळली आहे. माझ्या मते पहिल्या अपीलातील निष्कर्षांच्या तुलनेत वर नमूद केलेल्या तथ्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. हे निष्कर्ष रेकॉर्डवरील साहित्य आणि आरोपी क्रमांक 22 व 23 वरील आरोप यांचा विचार करता विद्वान न्यायाधीश याचा विचार करण्यात अपयशी ठरले आहेत; असे माझे मत आहे. प्रथमदर्शनी पुराव्यांचा विचार केल्यास आरोपी क्रमांक 22 व 23 वर आरोप निश्चित करण्यासाठी कोणताही गुन्हा दाखल होत नसल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर आरोपी क्रमांक 22 आणि 23 वरील आरोप निश्चितीचा आदेश रद्द करण्यात यावा; असे माझे मत आहे.

21 त्यानुसार फौजदारी अर्ज मंजूर केले जातात.

22 आरोपी क्रमांक 22 विरुद्ध आरोप निश्चित दिनांक 01.07.2024 (प्रदर्शन- 1088/सी) व आरोपी क्रमांक 23 विरुद्ध दिनांक 22.07.2024 (प्रदर्शन-1104/सी) वर लावण्यात आलेले आरोप रद्द केले जातात.

23 आरोपी क्रमांक 23 नंदकिशोर शंकरलाल त्रिवेदी आणि आरोपी क्रमांक 22 सुबोध चंददयाल भंडारी 2002 च्या फौजदारी खटला क्रमांक 847 मधून दोषमुक्त केले जाते.

24 फौजदारी अर्ज निकाली काढले जातात म्हणून काही प्रलंबित अर्ज असल्यास त्याचाही निपटारा केला जातो.

(जी. ए. सानप, जे.)

* * * * *

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X